

हनुमान्ढोका दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको परिचय, वातावरण संरक्षणमा देखापरेका समस्या र समाधानका उपायहरू

-तेजरत्न ताम्राकार

नेपाल अधिराज्यमा भएका विभिन्न प्राचीन दरबारहरूमध्ये हनुमान्ढोका दरबार एक प्रसिद्ध दरबारको रूपमा रहेको छ। यस दरबारले नेपालको धार्मिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक इतिहासमा अद्वितीय भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ। यो दरबारको नाम नसुन्ने विरलै नेपाली होलान्। काठमाडौं उपत्यकाका तीन वटा दरबार क्षेत्रहरूमध्ये हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्रले सबैभन्दा धेरै स्मारकहरू तथा क्षेत्रफल ओगटेको छ।

यो दरबार कहिले र कुन राजाको पालामा स्थापना भयो? यसबारे ठोस प्रमाण हालसम्म भेटिएको छैन।

लिच्छविकालभन्दा पूर्व काठमाडौं उपत्यकाको नाम मञ्जुपतन, पूर्णवती आदि रहेको किंवदन्ती छ भने लिच्छविकालका ऐतिहासिक सामग्री केलाएर हेर्दा भने यहाँ लिच्छविकालीन दरबार भएको संकेत पाइन्छ। लिच्छविकालमा काठमाडौं शहरलाई दक्षिण कोलिग्राम र कोलिग्राम नामबाट दुई भागमा विभाजन भएको थियो।

दक्षिण कोलिग्राममा त्यस बखत एउटा राजकुल (राजदरबार) थियो। सो राजकुल दक्षिण कोलिग्राममा बनेको हुनाले दक्षिण राजकुलको नामले प्रसिद्ध थियो।

यो कुरा जैशीदेवलबाट लगन जाने बाटोमा घरको भित्तामा ठड्याएर राखिएको संवत् ५३५ (वि. सं. ६७०) को अभिलेखबाट थाहा हुन्छ।

दक्षिण राजकुल कहाँसम्म फैलिएको थियो भन्ने थाहा पाउन केही वर्ष पहिले देगु तलेजु मन्दिरमुनि पाएको लिच्छविकालीन अभिलेखले सहत गरेको छ। सो अभिलेखमा अहिले संवत् देखिदैन। यो अभिलेख कसले राखिएको हो, सोको नाम यसमा देखापरेको छैन। लिपिको आधारमा यो शिलापत्र राजा अंशुवर्माको पालाको भएको इतिहासकारहरूको भनाइ रहेको छ। यस अभिलेखमा लिच्छवि राजाको पुरानो दरबारको जीर्णोद्धार गरिदिएको कुरा परेको छ। साथै यस अभिलेखमा सर्वप्रथम किराँत भन्ने शब्द उत्कीर्ण गरिएको पाइएको छ। यस अभिलेखबाट लिच्छविकालमा यहाँ किराँत भएको प्रमाणित गर्दछ। यो महत्त्वपूर्ण शिलालेख हाल हनुमान्ढोका दरबारभित्र रहेको संग्रहालयमा सुरक्षितका साथ प्रदर्शन गरिराखेको छ। प्रस्तुत शिलालेखबाट राजा अंशुवर्माले आफूभन्दा अधिका लिच्छवि राजाले बनाएर गएका पुरानो दरबार पुनर्निर्माण गरेको र त्यसैको उपलक्ष्यमा यो शिलापत्र राख्न लगाएको देखिन्छ।

साथै यस दरबारको प्राचीनता प्रकाश पार्ने भर्को प्रमाण हनुमान्ढोकामा अघिदेखि चलिआएका सांस्कृतिक एवं धार्मिक जात्राको रूपमा चांगुनारायणको जात्रा लिन सकिन्छ। यो जात्रा वर्षको दुई पटक यस दरबारमा भित्रिन्छ। चांगुनारायायण लिच्छवि राजा मानदेवको समयभन्दा पनि पुरानो देवता हुन्। यस जात्राले हनुमान्ढोका दरबार प्राचीनकालदेखि नै राजदरबारको रूपमा रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

यसपछि मध्यकालमा हनुमान्ढोका दरबारको नाम गुनपो राजकुलको नामबाट प्रसिद्ध भएको देखिन्छ। प्रताप मल्लले हनुमान्को मूर्ति ने. सं. ७९२ (वि. सं. १७२८) मा स्थापना गरेका थिए। ने. सं. ७९९ सम्म पनि गुनपो राजदरबारको नाम उल्लेख भएको ठ्यासफु पाइन्छ। दरबारको ढोकासंगै हनुमान्को मूर्ति स्थापना पछि गुनपो राजदरबारको बदलामा हनुमान्ढोका दरबारको नामकरण हुन गयो जुन आजसम्म कायमै रहेको छ। तसर्थ हनुमान्ढोका दरबारको नामकरण गर्ने श्रय शाहवंशीय राजाहरूमा जान्छ।

वि. सं. १८८७ मा मन्दिर र चोकहरूको नापीमा हनुमान्ढोकाको इलाका अहिलेभन्दा धेरै परसम्म फैलिएको थियो। त्यसबखत यस दरबारमा ३५ वटा चोक र पटाङ्गिनी थिए। तर आज १० वटा चोक बाँकी रहेको छ। विशाल बजार, भूगोल पार्क पछाडि नेपाल बैंक लिमिटेडको प्रधान कार्यालयको भवनसम्म पनि हनुमान्ढोका दरबारको इलाकाभित्र थियो भन्ने कुरा प्रत्यक्ष देखेहरू काठमाडौंमा अहिलेसम्म पनि बाँकी छन्।

वि. सं. १९९० को महाभूकम्पपछि जुद्ध सडक बन्यो। त्यस बेलादेखि हनुमान्ढोकाको इलाका तितर-वितर भएको देखिन्छ।

वातावरण संरक्षणमा देखापरेका समस्याहरू

आज हनुमान्ढोका दरबारको प्रसिद्धि स्वदेशमा मात्र नभै विदेशमा समेत दिन प्रतिदिन बढ्दै गैरहेको छ। काठमाडौं आउने स्वदेशी तथा विदेशी पर्यटकहरू यस दरबारको अवलोकन नगरी फर्कने शायद

होलान्। साँच्चै भन्ने हो भने हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्र एउटा नेपाली वास्तुकलाको खुल्ला संग्रहालयको रूपमा रहेको छ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारको राज्यारोहण पछि नेपालमा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको वैज्ञानिक ढङ्गबाट संरक्षण तथा सम्बर्द्धन भएको पाइन्छ। मौसुफ सरकारको निर्देशनमा अव्यवस्थित रूपमा रहेको हनुमान्ढोका दरबारको पहिलो पटक वैज्ञानिक ढङ्गबाट संरक्षण तथा सम्बर्द्धन भयो। यस दरबारको उच्चकोटीको मानव निर्मित वास्तुकलाका कृतिहरू भएको हुँदा सन् १९७८ को अगष्ट महीनामा नेपालले वर्ल्ड हेरिटेज कन्भेन्सनमा हस्ताक्षर गर्‍यो। त्यसको करीब नौ महीनापछि सन् १९७९ को मे महीनामा नेपालले वर्ल्ड हेरिटेज कमिटीमा आफ्नो राष्ट्रको सर्वोत्तम अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्वका सांस्कृतिक सम्पदा स्वरूप रहेका काठमाडौं उपत्यकाका सात वटा विभिन्न स्मारक क्षेत्रहरूलाई "वर्ल्ड हेरिटेज लिस्ट" (विश्व सम्पदा सूची) मा समावेश गर्न अनुरोध गरिएकोमा १९७९ अक्टोबर महीनामा काहिरामा बसेको विश्व सम्पदा कमिटीको बैठकले मान्यता प्रदान गर्‍यो। ती सात वटा विभिन्न सांस्कृतिक, धार्मिक तथा ऐतिहासिक दृष्टिकोणले अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्वका स्मारक तथा स्मारक क्षेत्र हुन्— (१) काठमाडौं (हनुमान्ढोका) दरबार क्षेत्र (२) पाटन दरबार क्षेत्र (३) भक्तपुर दरबार क्षेत्र (४) स्वयम्भू क्षेत्र (५) बौद्धनाथ क्षेत्र (६) पशुपति क्षेत्र (७) चांगुनारायण क्षेत्र। यसरी हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्रलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश भएपछि ती क्षेत्रको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने जिम्मेवारी झन बढ्यो।

हनुमान्ढोका भित्रको लोह चोकको सम्पूर्ण खण्डको जीर्णोद्धार कार्य कलाप्रेमी राजा श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारबाट निगाहा साथ बक्सेको मौसुफ सरकारको निजी कोषबाट सम्पन्न भएको छ। यहाँ भैरहेको संरक्षण कार्यले नेपाली कला र कलाकारहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्ने परम्परा अझ बढी सक्रियताका साथ अङ्गीकार गरिएको छ। १७।१८ वर्ष

पहिलेको हनुमान्ढोका दरबार र आजको हनुमान्ढोका दरबारमा आकाश र जमीनको अन्तर आईसकेको छ ।

हनुमान्ढोका दरबारभित्र परम्परागत बडादशैं, श्रीपञ्चमी, चैते दशैं र इन्द्रजात्रामा हल्चोक भैरवलाई राँगा दिने समारोहमा श्री ५ महाराजाधिराज सरकार सवारी हुने गरेकोमा श्री ५ महागजाधिराज सरकार तथा श्री ५ बडामहारानी सरकारको शुभजन्मोत्सव समारोह यसै दरबारमा मनाउने परम्परा चलाइबक्सियो । साथै यस क्षेत्रभित्र पर्ने काठमण्डपमा नेपालको राजकीय भ्रमणको सिलसिलामा पाल्नु हुने राष्ट्रध्यक्षहरूको स्वागत र काठमाडौं नगरको साँचो हस्तान्तरण समारोह समेत चलाई बक्सी संरक्षित स्मारक क्षेत्रको गरिमा अझ बढाइ-बक्सेको छ ।

हनुमान्ढोका संरक्षित क्षेत्रको महत्त्व दिन प्रति-दिन बढ्दै जानु हामी सबै नेपालीलाई खुशी लाग्नु स्वाभाविकै हुन् । तर यस क्षेत्रको वातावरण दूषित गर्ने क्रियाकलापहरू दिन प्रतिदिन बढ्दै जानाले यस क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्न एक समस्या खडा भएको छ । दरबार क्षेत्रको चारैतिर अमिल्दा अग्ला अग्ला घरहरूको निर्माण हुनु र सो बरूप घर मुनि बनेको सटर पसलहरू आदिले हाम्रो नेपाली वास्तुकलामा विकृति देखापरेको छ । कुनै पनि नजीकैको मन्दिरको गजूरको उचाइभन्दा अग्लो हुने गरी गृह निर्माण गर्न हुँदैन भन्ने हाम्रो संस्कृति र परम्परा आज कता गयो कता । सबैलाई सिमेन्टको पिलर लगाई ढलान गरिएको आधुनिक घरमा बढी झुकाव रहन गएको छ । यस क्षेत्रको बसन्तपुर दरबार, तलेजु मन्दिर, माजु देवल मन्दिरहरू आज ती मन्दिरको आँगनमा नपुगी देख्न सकिँदैन । तर यस क्रमलाई नियन्त्रण गरी वातावरण संरक्षण गर्न श्री ५ को सरकारले प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनको दफा ३ को अधिकार प्रयोग गरी हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्रलाई निम्न सिमाना-सम्म रहने गरी २०४१ साल श्रावण १५ गते राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी संरक्षित क्षेत्र घोषणा गरियो ।

पूर्व- इन्द्रचोकबाट दक्षिण शुक्रपथ हुँदै श्री ३ जुद्ध शम्शेर-को सालिक सम्म ।

पश्चिम- मरू सत्तल, महादेव मन्दिर, काठमण्डप, मरू गणेश स्थान र जोशी आगम हुँदै प्याफल यटखा कुमारी स्थानसम्म ।

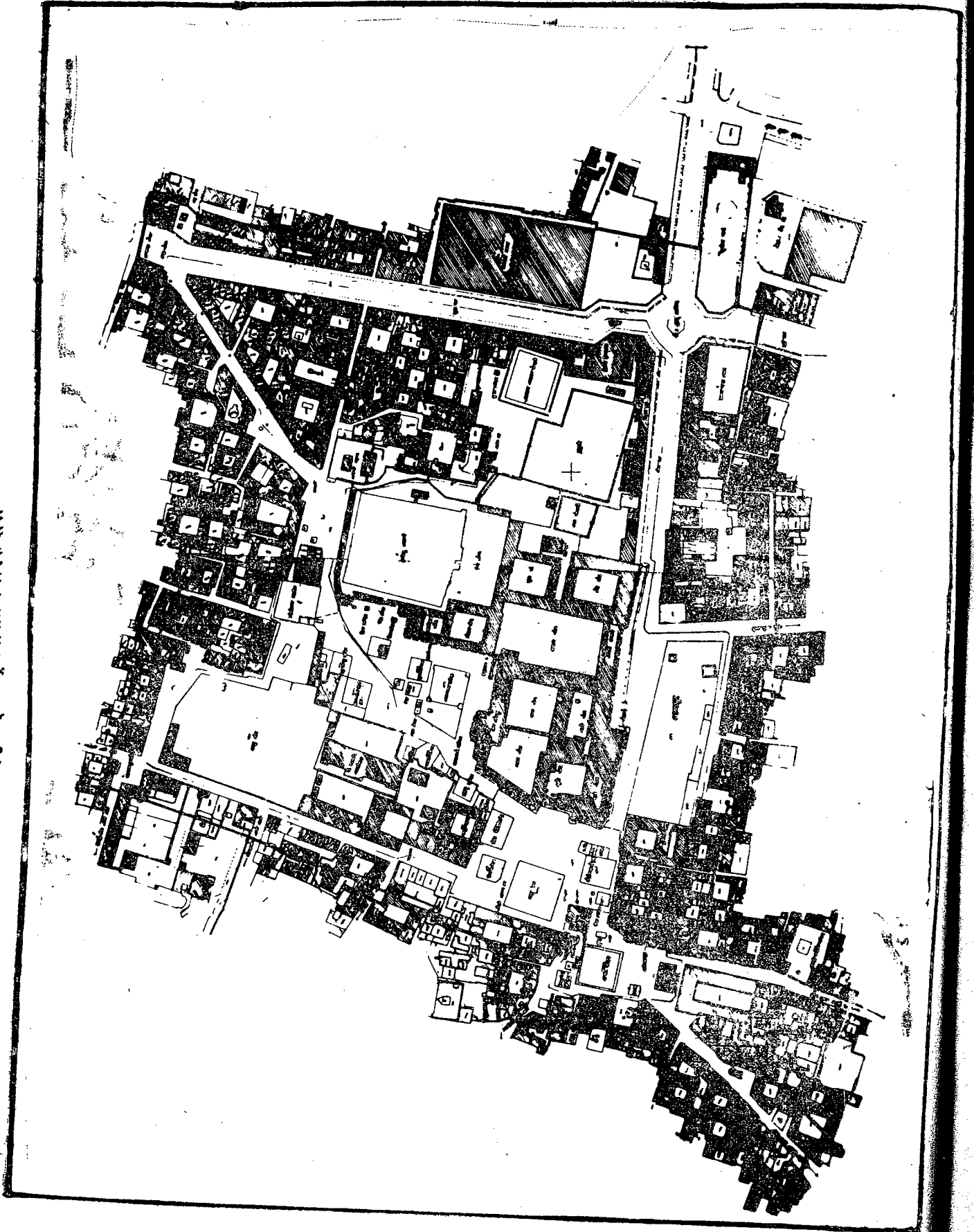
उत्तर- यटखा कुमारी स्थानबाट पूर्व कम्पुकोट गल्ली हुँदै महेन्द्रेश्वर महादेव तथा मखन गणेश स्थान हुँदै मखन बजारबाट इन्द्रचोकको आकाश भैरवसम्म ।

दक्षिण- भूगोल पार्क, श्री ३ जुद्ध शम्शेरको सालिकबाट पश्चिम गंगापथ, बसन्तपुर ग्वाछे मंगल छिचोली मरूसम्म ।

यसरी हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्रलाई संरक्षित क्षेत्र घोषणा भैसकेपछि सो क्षेत्रमा केही मात्रामा बढी उचाइको घर बनाउने प्रवृत्ति कम देखिए तापनि आशा गरे अनुसार भएको छैन । सो क्षेत्रभित्रको घर निर्माण गर्न नगर पञ्चायत, नगर विकासका प्रतिनिधि समेतको सिफारिशमा घर निर्माण गर्न स्वीकृति दिइयो । त्यस बखत संरक्षित क्षेत्रको सिमाना सडकको मध्य रेखाबाट लगिराखेको हुँदा सिमानाका घरहरूले मनपरी शैली र उचाइको घर बनाउने मौका पाएको देखिन्छ । यसको उदाहरण बसन्तपुर अगाडिको कुनाको घर र झोछैंबाट लायकुशाल जाने कुनाको विशाल घरलाई लिन सकिन्छ । साँच्चै भन्ने हो भने यी दुई घरले हनुमान्ढोकाको वाता-वरणमा नराम्रो असर पारेको छ । नगर पञ्चायत तथा नगर विकासले घर निर्माण गर्न स्वीकृति दिएपछि स्वीकृत नक्सा अनुसार घर निर्माण भैरहेको छ छैन, अनुगमन गर्ने व्यवस्था नभएको कारणले त्यस बेला हनुमान्ढोका क्षेत्रभित्र अमिल्दा घरहरू मखन बजार र प्याफलतर्फ निकै बढेको देखिन्छ ।

यसरी अमिल्दा आधुनिक घरको निर्माणले गर्दा हनुमान्ढोका संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरणीय सन्तुलनमा प्रतिकूल असर परेको महसूस गरी सो क्षेत्रको दुरुपयोग वा त्यसमा कुनै किसिमको बेहिसाब गर्ने नदिन प्राचीनता, मौलिक स्वच्छता र अनुकूलीय वातावरण कायम राख्नका लागि संरक्षित स्मारक घोषित क्षेत्रको व्यवस्थासम्बन्धी निर्देशिका २०४१ लागू गरियो । सो निर्देशिका अनुसार संरक्षित क्षेत्रभित्र नयाँ घर या

हनुमानढोका, संरक्षित स्मारक क्षेत्र

भैरहेको घरमा तल्ला थप्न, घर मर्मत सुधार आदि गर्न पुरातत्त्व विभागका प्रतिनिधि, संरक्षण अधिकृत, स्मारक संरक्षण क्षेत्र (दरबार हेरचाह अड्डा) का प्रमुख, नगर विकास कार्यान्वयन समितिका प्रतिनिधि, नगर पञ्चायतका प्रतिनिधि र गुठी संस्थानका प्रतिनिधि रहेको समितिले अध्ययन गरी सिफारिशका साथ स्वीकृति दिनका लागि नगर पञ्चायतमा पठाउने व्यवस्था गरियो । व्यक्तिगत घरको उचाइ छानाको धुरीसम्म ३२ फीटभन्दा बढी बनाउन नपाइने, शैलीको हकमा पारम्परिक नेपाली शैलीको हुनु पर्ने भयो । नेपाली वास्तुकला अनुरूप पेटी, कान्स, वलेसी, पाखा या छानाको पाखा राख्ने, देखिने गरी ईटाको गारो, आँखीझ्याल, खापाझ्याल हुनुपर्ने व्यवस्था भयो । छाना झिङ्गीको हुनुपर्ने र घरमा प्रयोग हुने सामग्री ईटा, चुना, सुर्की, काठ आदि हुनु पर्ने तर सिमेन्ट, डण्डी, जस्ता प्रयोग गर्न नपाउने भयो ।

हनुमान्ढोका संरक्षित क्षेत्रभित्र कसैले अनियमित किसिमसंग घर निर्माण गर्न खोजेमा हनुमान्ढोका हेरचाह अड्डाले तुरुन्त निर्माण कार्य रोक्न सम्बन्धित निकायलाई पत्र लेखी कार्यवाही गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । संरक्षित क्षेत्र घोषणा भएपछि सो क्षेत्रमा केही सुधार आएको देखिन्छ । तर साबिकको संरक्षित स्मारक क्षेत्रको सिमाना सडकको मध्य रेखाबाट गैरहेको हुँदा सिमानाका घरहरूले आफूखुशी उचाइको घर निर्माण गर्न मौका पाएको देखिएको र स्मारक क्षेत्र पनि केही विस्तार गर्नु पर्ने महसूस गरी श्री ५ को सरकारले २०४४ आषाढ १६ गते प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ को दफा ३ बमोजिम निम्न बमोजिम हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्रको संरक्षित स्मारक क्षेत्र विस्तार गरियो ।

पूर्वमा— इन्द्रचोकबाट दक्षिणतर्फ विशाल बजारको छेउसम्म हाल कायम भैरहेको स्मारक क्षेत्रको सिमानाबाट ४५ फीट पूर्वसम्म विशाल बजारको भवनको पछाडिबाट सीधै भूगोल पार्कको पूरै भागसम्म ।

दक्षिणमा— भूगोल पार्कको पछाडि नेपाल बैंक पस्ने बाटो— देखि लायकुसाल गल्लीसम्म । त्यहाँबाट झोर्ले

छिचोली बसन्तपुर ग्वाछेमुग गल्ली छिचोली मरू निस्कने र त्यहाँबाट सीधा अट्कोनारायण स्थानको कम्पाउण्डसम्म सडकको बायाँतर्फ ४५ फीटसम्म र दायाँतर्फ अट्कोनारायण मन्दिरको कम्पाउण्डबाट सीधा पश्चिम भीमसेन स्थान जाने सडकस्थित सत्तलसम्म ।

पश्चिममा— भीमसेनस्थान जाने मूल सडकबाट उत्तर मरू सिंहसत्तल महादेव मन्दिर, काष्ठमण्डप, मरू गणेशस्थान, जोशी आगमघर हुँदै प्याफल, यटखा, कुमारीस्थानसम्म साबिक कायम भएको संरक्षित रेखाबाट ४५ फीट पश्चिमसम्म ।

उत्तरमा— यटखा, कुमारी स्थानदेखि का. न. पं. वडा नं. १९ को सिमाना गल्लीसम्म साबिक कायम भएको संरक्षित क्षेत्रबाट ४५ फीट उत्तरसम्म र त्यहाँबाट कम्पुकोट, महेन्द्रेश्वर महादेव मन्दिर, मखन बजारको शिवलिङ्ग स्थानसम्म साबिक कायम भएको संरक्षित क्षेत्रबाट १५० फीट उत्तर सार्ने र शिवलिङ्ग स्थानबाट मखन बजार हुँदै इन्द्रचोकको आकाश भैरव मन्दिरसम्म साबिक कायम भएको संरक्षित क्षेत्रबाट ४५ फीट उत्तरसम्म ।

श्री ५ को सरकारबाट समयमै संरक्षित क्षेत्र विस्तार गरेपछि हनुमान्ढोका संरक्षित क्षेत्रभित्र परेका घर धनीहरूलाई ठूलो मर्का परेको गुनासो पनि सुनियो । साथै विस्तार भएका स्थानको अधिग्रहण गर्ने समेत विभिन्न हल्ला चल्यो । सो बखत दिनको ३०।४० जना मानिस हनुमान्ढोका हेरचाह अड्डामा आई अधिग्रहण गर्ने हो वा होइन भन्ने जानकारी लिन आएका थिए । उनीहरूलाई संरक्षित क्षेत्रभित्र बनिने घरको शैली र मापदण्डमा नियन्त्रण गर्न खोजिएको, अधिग्रहण गर्ने होइन भनी बुझाएर पठाइएको थियो ।

स्मारक क्षेत्र विस्तार भएपछि विशाल बजारको थप्न बाँकी सात तल्लाको निर्माण कार्य, होटेल क्रिस्टलको पछाडिको खाली ठाउँमा निर्माण हुन लागेको नयाँ निर्माण कार्य पूर्णतया रोक्का भयो । यसको साथै मखन टोलमा

निर्माण भैरहेको कमलादेवी तुलस्यानको घरको नक्सा पहिले नै पास गरिराखेको भए तापनि केही हदसम्म उचाइमा नियन्त्रण भयो । सो घर निर्माण हुँदा पनि शैली र मापदण्ड विषयमा पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनु पर्नेबारे कैयौं पटक पत्र लेख्दालेख्दै रातारात उक्त घर निर्माण भयो । संरक्षित क्षेत्र विस्तार नहुँदा उक्त घरको नक्सा पास गरिएको भए तापनि उचाइमा स्वीकृति नक्सा भन्दा एक तल्ला कम गरी निर्माण गरियो । तर उक्त घरको शैली मिलाउने सम्बन्धमा अझै प्रयास जारी छ ।

राष्ट्रको सांस्कृतिक स्मारकहरूको संरक्षण, स्मारक जगेर्ना गर्न श्री ५ को सरकारले विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरिएको छ । उक्त कार्यक्रम सफल पार्न कानूनमा समेत संशोधन गर्नुपर्ने महसूस गरी प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ लाई २०४३ सालमा तेस्रो पटक संशोधन गरी लागू गरिएको छ । सो ऐनको दफा ६ र ७ अनुसार घोषित संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र नयाँ निर्माण, थपघट, मर्मत आदि गर्न पुरातत्त्व विभागले तोकिएको मापदण्ड र शैली अनुसार घर पुनर्निर्माण, थपघट गर्न पाइने भयो । घरको शैली र उचाइ सम्बन्धमा निर्णय सोही ऐनको दफा ३ बमोजिम प्राविधिक समितिको सिफारिशलाई पुरातत्त्व विभागका महानिर्देशकले ठीक छ छैन हेरी स्वीकृति दिइन्छ । घर निर्माण, थपघट आदि गर्न सर्वप्रथम नगर पञ्चायतबाट संरक्षित क्षेत्रभित्रको घरहरूको नक्सा पुरातत्त्व विभागमा स्वीकृतिको लागि पठाइन्छ ।

उक्त ऐन अनुसार घोषित स्मारक क्षेत्रभित्र पुरातत्त्व विभागले तोकिएको मापदण्ड अनुसार बनाइएको छ छैन, हनुमान्ढोका हेरचाह अड्डाले निरीक्षण गर्दछ । यदि तोकिएको मापदण्ड बमोजिम नबनाएमा तुरुन्त रोक्का गर्न पुरातत्त्व विभाग, जिल्ला कार्यालय, नगर विकास, नगर पञ्चायत र प्रहरी कार्यालयमा अनुरोध पत्र पठाइन्छ । सोही पत्रको आधारमा सम्बन्धित निकायहरूले घर निर्माण रोक्का गर्न घर धनीलाई पत्र पठाइन्छ । तर घर धनीले यस्तै बखत रातारात श्री ५ को सरकारको आदेशलाई वास्ता नगरी घर निर्माण गरेको पाइन्छ । किनभने छाना हालेपछि घर भत्काउन

पाइँदैन भन्ने धारणा जनमानसमा रहेको पाइन्छ । घर भत्काउनका लागि पनि सूचना आउने र त्यो सूचनाको आधारमा ३५ दिनभित्र श्री ५ को सरकार समक्ष उजूरी गर्न पाइने प्रावधान घर धनीलाई जानकारी छ । अहिलेसम्म घर भत्काइएको ज्यादै नै कम भएको पाइन्छ ।

जबर्जस्ती घर बनाइएको ज्वलन्त उदाहरण हाभीले हनुमान्ढोका दरबार हाताभित्र रहेको ठूलो घण्टा पछाडिको घरलाई लिन सकिन्छ । पुरातत्त्व विभागले स्वीकृति दिएको मापदण्ड विपरीत घर निर्माण गरिएको हुँदा शुरूदेखि नै पछि समस्या आउला भनी यस अड्डाले सो घर धनीलाई सम्झाउँदै आएको थियो । अटेर गरिएको हुँदा यस अड्डाका हाकिम र पुरातत्त्व विभागका अधिकृतहरू समेत गैँ जमीन तल्ला ढलान हुँदै खेरी रोक्ने प्रयास गरिएको थियो । घर धनीले जबर्जस्ती रातारात अझ बिदाको दिन पारेर जोडतोडले घर निर्माण गरियो । सो रोक्न समयमै प्रहरी गैँ निर्माण रोक्का गर्न प्रयास गरिएको थियो । प्रहरी घरमा पुग्दा रोक्केको जस्तो नाटक खेल्ने र प्रहरी फर्केपछि पुनर्निर्माण कार्य शुरू गरिन्थ्यो । यसरी पत्र लेखेको लेखै, पत्र बुझाउन पठाए कामदारले घर धनी नभएको भन्दै पत्र बुझ्न मान्दैन । यस कारण काम गर्ने कामदारलाई समेत प्रहरीले समातेर लानुपन्थो । यति गर्दा गर्दै पनि निज घर धनीले श्री ५ को सरकारलाई चुनौती दिई तीन तल्लासम्म ढलानको कार्य भयो जुन दुःखलाग्दो कुरा हुन् । स्मरण रहोस्, सो घरको निर्माण गर्न ठूलो घण्टाको प्लाट फर्मभन्दा माथि नआउने गरी स्वीकृति दिइएको थियो । ठूलो घण्टा प्लाट फर्मभन्दा अब ४ फीट जति माथि उठिसक्यो । यसले ठूलो घण्टाको ऐतिहासिक गरिमामा नराम्रो असर पारेको छ । साथै घर धनीले ठूलो घण्टाको गारोमा समेत प्वाल पारेर ठाउँ-ठाउँमा बिम घुसाई प्राचीन स्मारकलाई समेत क्षति पुऱ्याएको छ । पुरातत्त्व विभाग तथा काठमाडौँ उपत्यका नगर विकास कार्यान्वयन समितिको संयुक्त प्रयासबाट सो घरको एक तल्ला भत्काउने निर्णय भैसकेको छ । यसको कार्यान्वयन छिटो हुनु पर्दछ ।

समस्या समाधानका उपायहरू

स्वीकृत विपरीत निर्माण कार्य चालू राखेको घरको निर्माण कार्य रोक्काको लागि पुरातत्त्व विभागले

दिएको आदेश नमानी निर्माण कार्य जारी नै राखेको खण्डमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित) २०१३ को दफा ३ को उपदफा (९) मा निम्न व्यवस्था भएको छ—“उपदफा (८) बमोजिम पुरातत्व विभागले दिएको आदेश नमानी निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुन-निर्माण गरेको घर वा भवनलाई स्थानीय हाकिम (प्रमुख जिल्ला अधिकारी) ले पैंतीस दिनको म्याद दिई भत्काउन आदेश दिन सकिनेछ । त्यस्तो आदेश उपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले पैंतीस दिनभित्र श्री ५ को सरकारमा उजूरी दिन सक्नेछ । त्यस्तो उजूरीको सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।”

गत साल हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्रको संरक्षित स्मारक क्षेत्रको थप विस्तार भएपछि धेरै हृदसम्म सुधार आएको छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीको आफ्नै जिल्लाको प्रशासनिक कार्यमा बढी व्यस्त रहनु पर्ने हुन्छ । तसर्थ प्रमुख जिल्ला अधिकारीको आदेशले पुरा-तत्व विभागको मापदण्ड अनुसार नबनाइएका घरलाई नगर विकास कार्यान्वयन समिति मार्फत भत्काउन लगाए-मा बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ । यस कामका लागि चाहिने जनशक्ति, औजार र बजेटको व्यवस्था हुनु पर्छ । साथै सो काम सम्पन्न गर्न प्रहरी कार्यालय र नगर पञ्चा-यतको समन्वय हुनु अति जरूरी छ । भत्काउन निर्णय भएको घर तत्कालै भत्काउने व्यवस्था भएमा स्वतः समस्याको समाधान हुनेछ । घर धनीलाई धेरै मौका दिनु समस्या बढाउनु मात्र हुनेछ । नगर विकास कार्या-न्वयन समितिलाई आवश्यक परेको खण्डमा कानूनी अधिकार अझ बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।

सुझाव

संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र परेका घरलाई थपघट, पुनर्निर्माण आदि गर्न घर धनीले चाहेमा यथाशक्य चाँडो स्वीकृति दिनु पर्दछ । सो काम प्रभावकारी ढङ्गबाट हुन निम्न सुझाव पेश गरिएको छ—

- १) घोषित स्मारक क्षेत्रको बढी जानकारी दिई जन-मानसमा सांस्कृतिक चेतना जगाउनु पर्ने ।
- २) घोषित स्मारक क्षेत्रको सिमाना कहाँसम्म हो,

सर्वसाधारणले बुझ्ने गरी नक्सा र विवरण ठाउँ-ठाउँमा राख्नु पर्ने ।

- ३) घोषित स्मारक क्षेत्रभित्र कुन कुन शैलीको घर कहाँ बनाउनु पर्ने हो, सो स्पष्टसंग वर्ग छुट्याइ-दिने र घरको शैली सम्बन्धमा नक्सा समेत तयार गरिराख्ने ।
  - ४) घोषित स्मारक क्षेत्रभित्र पर्ने वडा समितिका वडा अध्यक्ष तथा न. स. स. हरूले सो क्षेत्रभित्र बनिने घरको निरीक्षण हुनु पर्ने र मापदण्ड विपरीत घर बनाएकोबारे सम्बन्धित निकायलाई तुरुन्त सूचना दिनु पर्ने ।
  - ५) परम्परागत निर्माण सामग्री जस्तै— ईटा, दची अप्पा, काठ, झिङ्गटी, टायल आदि पुरातत्व विभाग वा नगर विकास कार्यान्वयन समितिको सिफारिशबाट सुलभ तरीकासंग घर धनीलाई उप-लब्ध गराइदिनु पर्ने ।
  - ६) कुनै घर धनीले राम्रो शैलीसंग घर निर्माण गरिएमा त्यस्ता घर धनीलाई प्रोत्साहन स्वरूप पुरस्कारको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
  - ७) घर निर्माण गर्ने नक्सा स्वीकृति दिएपछि समय-समयमा सम्बन्धित निकाय जस्तै पुरातत्व विभाग, नगर विकास कार्यान्वयन समिति, नगर पञ्चायत-बाट पटक पटक निरीक्षण अनिवार्य रूपले गर्ने ।
  - ८) घर धनीलाई आवश्यक परेको खण्डमा निःशुल्क प्राविधिक सेवाको व्यवस्था श्री ५ को सरकारले गरिदिने ।
  - ९) घोषित स्मारक क्षेत्रभित्र बनिसकेका अमिल्दा घर-हरूको उचाइ र शैली परिवर्तन गर्नुपर्ने ।
  - १०) संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा सवारी आवागमन बन्द गर्नुपर्ने ।
  - ११) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रको स्मारकहरूमा माग्ने-हरू हटाउने ।
  - १२) संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा नियमित सरसफाइ र मर्मत-सम्भारको व्यवस्था मिलाउने ।
- घोषित संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण स्वच्छ पार्ने सो क्षेत्रमा बनिने घरहरू सो क्षेत्रको

वास्तुकलासंग मिल्ने हुनु पर्दछ । शाहकालमा बनेका घर भए शाहकालीन वास्तुकलाकै आधारमा नयाँ निर्माण हुनु पर्दछ, मल्लकालीन वास्तुकलामा होइन ।

वातावरणलाई दूषित पार्ने क्रियाकलापहरूलाई रोक्न श्री ५ को सरकारको निकायहरू जतिसुकै सक्षम र सक्रिय भए तापनि यदि जनस्तरमा प्राचीन सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने चेतना र भावना नभएमा सफल

हुन सक्दैन । तसर्थ नेपाली जनतालाई आफ्नो राष्ट्रिय सांस्कृतिक सम्पदाहरूप्रतिको माया, मोह र चाख बढाउन सांस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी शिक्षामा विशेष जोड दिनु परेको देखिन्छ । जबसम्म यी स्मारकहरू र यी सांस्कृतिक सम्पदाहरू हाम्रो पुख्रिाले छोडेर गएका अमूल्य सम्पदा हुन्, राष्ट्र र समाजको गौरव र प्रतिष्ठाका प्रतीकहरू हुन् भनी बुझ्दैनन्, तबसम्म कुनै पनि सरकारी निकायले ठोस काम गर्ला भन्न सकिन्न ।